

I. DÜNYA SAVAŞI SONUNDA NAHÇIVAN'DA YAPILAN MİLLÎ MÜCADELE ve BUGÜNKÜ NAHÇIVAN'IN STATÜSÜNÜN OLUŞUMU

Doç. Dr. Ali ARSLAN*

a. Nahçıvan'ın Rus İdaresine Girişi

Gürcistan'ı ele geçirdikten sonra Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya'ya tamamen hakim olmak isteyen Ruslar, daha 1827-28'de İran'la yapılan savaştan önce, Azeri Nahçıvan ve Revan hanlıkları dışındaki bütün Kuzey Azerbaycan'ı ele geçirmişlerdi. Bu hedefleri doğrultusunda, Rus-İran Savaşı'nın başlarında Ruslar, Revan ve Nahçıvan'a hücum etmişlerdi. Rusya'nın Kafkas Orduları Başkomutanı General Paskieviç, Tebriz'e 72 km uzaklıkta stratejik önemi çok büyük olan Nahçıvan Hanlığı'nı işgale yönelmişti. Zira, bu sayede, Abbas Mirza'nın başkentini tehdit edecek ve kuşatma altında tutulan Revan'a gönderilecek her türlü yardımı engelliyecekti. Ruslar, fazla zorlanmadan Nahçıvan şehrini 26 Haziran 1827'de ele geçirmişlerdi. Hanlığa tamamen hakim olmak isteyen Ruslar, Fransız askerî mühendisleri tarafından yapılan ve Aras bölgesini kontrol altında bulduran Abbas Abad kalesine karşı hücumla başlamışlardı. Abbas Mirza'nın yardıma gelmesine rağmen, Cevan-bulak'daki savaşı Ruslar kazanmış ve Abbas Abad Kalesi 7 Temmuz'de teslim olmuştu. Böylece, Nahçıvan Hanlığı sona ermiş ve Nahçıvan bir Rus eyaleti haline getirilmişti¹.

1828-29 Osmanlı-Rus Harbi sonunda, mağlup olarak, Ruslarla anlaşma masasına oturan Osmanlı Devleti'ne de, 1829 Edirne Andlaşması ile Azeri Nahçıvan Hanlığı'nın artık Rusya topraklarına dahil olduğu kabul ettirilmişti².

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi.

1 John F. Baddeley, *Ruslar'ın Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, (Çeviren, Sedat Özden), İstanbul 1989, s. 176.

2 *Rusya ile Edirne Andlaşması* (Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri*, c. I., s. 279-286), m. 4.

b. Nahçıvan'ın Kurtarılması İçin Osmanlılar Tarafından Yapılan Çalışmalar

İttihad ve Terakki daha iktidara gelmeden Kafkas müslümanları ile ilgilenmeye, onların esaretten kurtulmasına yardımcı olmaya çalışmıştı³. Osmanlı Devleti'nde iktidarı ellerine aldıktan sonra da, ittihatçılar aynı istikamette çalışarak, Kafkasya müslümanlarıyla doğrudan sınırdış olmak hususunda gayret göstermişlerdi. 1917 Bolşevik İhtilâli'nden sonra, imzalanan Erzincan Mütarekesi (18 Aralık 1917) ile, Ruslar Doğu Anadolu'dan çekilmeye başlamışlardı. Ancak, Rus ordusunun çekilirken işgali altındaki bazı araziye Ermeni ve Gürcülere teslim edecekleri belli olmuştu. Zira 1917 İhtilâli sonrasında, Rus ordusunun dağılmaya başlaması üzerine, Gürcü ve Ermenilerden müteşekkil millî kuvvetler oluşturulmaya başlanmıştı⁴. Bunun neticesi olarak, 1918 yılı başlarında, Ermenilerin tam teşkilâtli bir kolordusu ve iki tümeni ile üç gönüllü tugayı, bir süvarî tugayı ve bir kaç milis tugayı kurulmuştu⁵. Ermeniler, Revan merkez olmak üzere Erzurum, Kars, Van, Bitlis, Muş, Nahçıvan, Zengizor'u içine alan bölgede bir Ermeni devleti kurmak için kendi birliklerini teşkil etmeye yönelmişlerdi.

Kafkas müslümanları, Ermeni komitelerinin bölgede müslümanlara karşı taarruz ve tehditlerinden dolayı Osmanlı ordusunun ilerlemesini ve kendilerini kurtarmasını bekliyorlardı⁶. Bu arada, devam eden Brest-Litovsk müzakerelerinde de bir netice alınamıyordu. Ayrıca, Rus ordusunun fiilen dağılması durumunda bölgede bir kargaşa meydana gelebilirdi. Bu tarz muhtemel gelişmelere karşı, Osmanlı Ordusu'nda bazı düzenlemeler yapıldı. Ferik Vehip Paşa komutasındaki 3. Ordu yeniden düzenlendi. Buna göre, 4. Kolordu Mirliya Ali İhsan Paşa (Sabis)'ya, 1. Kafkas Kolordusu Albay Kâzım Karabekir'e, 2. Kafkas Kolordusu da Mir-

3 Bu hususta bakınız; Ali Arslan, "I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Döneminde Ahıska-Ahılkelek 1914-1921", Kafkas Araştırmaları III, İstanbul 1997, s. 93-115.

4 Akdes Nimet Kırat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970, s. 461.

5 Kırat, a.g.e., 463.

6 *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekatı*, T.C. Genelkurmay Başkanlığı yay., Ankara 1993, s. 437-440; Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, Ankara 1966, 169-170.

liva Yakup Şevki Paşa'ya verildi⁷. Yapılan harekât sonucunda Erzincan, Trabzon, Erzurum, Batum işgalden kurtarıldı. Kâzım Karabekir, 25 Nisan 1918'e kadar Ermeni kuvvetlerinin Kars'ı boşaltmasını istedi. Sonuçta, bu isteği yerine getirerek, Kars 25 Nisan'da, Osmanlı kuvvetlerine teslim edildi. Osmanlı hükûmetinin hedefi, 1877 yılı öncesindeki bölgeye hakim olmak ve hudutları bu şekilde çizmek idi. Bu görev 3. Ordu'ya verilmişti. Bu sınır dışındaki hareketler ancak bir tecavüz karşısında yapılacaktı⁸.

Ermenilerin zulmü altında yok olmaya mahkûm olan Türkleri kurtarmak için, 3. Ordu Komutanlığı, 15 Mayıs 1918'de, Arpaçay'ın doğusuna geçmeyi, Gümrü'yü bir an önce ele geçirmeyi emretti⁹. Bu arada, Rumiye gölünün batısı ile Nahçıvan'ın güneyine yerleşen Ermeniler, İngiliz ve Amerikalılardan da yardım görüyorlardı. 4. Kolordu, Dilman-Hoy-Maku'da toplanarak Rumiye gölünün batısından; 1. Kafkas Kolordusu da, Culfa'nın kuzeyinden harekete geçerek, Ermenileri bu bölgeden çıkardılar. Böylece Aras nehrinin güneyi Ermenilerden temizlenmiş oldu¹⁰.

14 Temmuz 1918'de, 4. Kolordu Komutanlığı, Ermeni komutanı Antranik'in Nahçıvan'a gelerek taarruz hazırlıkları yaptığı ve bölgedeki İslâm köylerinde toplu katliamlara giriştiği bildirildi. 4. Kolordu'nun görevi olan Nahçıvan'ın ele geçirilmesi, 3. Ordu Komutanlığı tarafından 11. Kafkas tümenine verildi. Nahçıvan, 3000 kadar piyade, 500-600 kadar Ermeni süvarisinin işgali altında idi. 19 Temmuz 1918'de Osmanlı 11. Kafkas Tümeni ile 12. Piyade Tümeninin Culfa'daki takviyeli 35. Piyade alayı Nahçıvan'a doğru harekete geçti. Türk kuvvetleri 20 Temmuz 1918'de Nahçıvan'a girdi. Antranik'in emrinde Ermeni kuvvetleri doğuya doğru çekildiler. Böylece, Nahçıvan Ermeni işgal ve zulmünden kurtarılmış oldu¹¹. Bundan sonra, Kâzım Karabekir Paşa, Ağustos 1918'de, karagahını Nah-

7 Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi., a.g.e., 441.

8 A.g.e., 498.

9 A.g.e., 509.

10 A.g.e., 529-538; Ali İhsan Sabis, Birinci Dünya Savaşı, IV, İstanbul 1991, 235-278.

11 Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 üncü Orda Hareketi, c. II., s. 540-541, Sabis a.g.e., IV, s. 282.

çıvan'a taşıdı. Özellikle Ermenilerin Nahçıvan'a sarkmamaları için gerekli tedbirleri aldı¹².

c. Osmanlı İdaresindeki Nahçıvan

Brest-Litovsk Andlaşması'na göre, 14 Temmuz 1918'de, yapılan halk oylamasında Kars, Ardahan ve Batum halkı Osmanlı Devleti'ne katılma kararı aldı. Bu karar, Sultan Vahideddin'e sunuldu. Padişah'ın 15 Ağustos 1918 tarihli Hatt-ı Hümayunu ile Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne ilhakı kabul edildi¹³. Bu arada 93 Harbi sırasında kaybedilen toprakların haricinde, İran'ın imzaladığı Türkmençay Andlaşması ile Ruslar'a bırakılan Nahçıvan'ın da, Osmanlı topraklarına katıldığını görüyoruz.

Daha sonra, 14 Eylül 1918 tarihli kararname ile merkezi Batum olan Batum vilâyeti teşkil edildi. Batum, Kars, Ardahan ve Nahçıvan ile mülhakatı, Batum ve Kars sancakları olarak düzenlendi. Buna göre, Kars Sancağı; Nefs-i Kars, Ardahan, Göle, Çıldır, Şuregel, Akbaba, Zaruşat, Sarıkamış, Horasan, Kağızman, Pasof, Oltu, Tauskert ve Nahçıvan kazalarıyla altmışbeş nahiyeden meydana geliyordu¹⁴.

Osmanlı idaresinin geçiş döneminde, Nahçıvan'ın bağlı olduğu Kars Sancağı'nda, Rus hükümeti zamanında konan rüsum ve tekalifin aynen tahsiline devam edildi¹⁵. İlhakın gerçekleşmesinden sonra da, ordunun iaşesinin temini için bölgede üretilen mahsülâtтан aşar alınması yönündeki teklifler de, Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilmedi¹⁶.

Nihayet, 9 Eylül 1918 tarihli kararname ile yeni ilhak edilen yerlerde alınacak rüsum ve tekâlife yeni bir düzenleme getirildi. Bu kararname, Rumi 1335 (1919) yılı için geçerli olacaktı. Tanzim edilen yeni şekle göre;

12 Muhammet Erat, **Kazım Karabekir**, İstanbul 1995, s. 31-32.

13 Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya, II**, Ankara 1978, s. 225.

14 14 Eylül 1918 tarihli kararnamenin metni için bakınız; **BOA, Kavanin 29**, s. 246-47.

15 Dahiliye Vekâleti'nden Batum'daki Dahiliye müsteşarı Abdülhalık Bey'e çekilen 24 Temmuz 1918 tarihli telgraf; **BOA, DH-ŞFR**, 87/297.

16 Dahiliye Vekâleti'nden Batum, Kars, Ardahan, Kağızman ve Oltu mülki idare memurluklarına 4 Eylül 1918'de çekilen telgraf; **BOA, DH-ŞFR**, 91/28.

- a. Gümrük rüsumu
- b. Rüsum-ı adliye
- c. Posta ve Telgraf ücreti
- d. Rüsum-ı bahriye
- e. Damga ve kıymetli evrak vergisi
- f. Tuz ve müskirat ve balık rüsumları

g. Askerlik muafiyet vergisi (yalnız Müslüman ahaliden alınan bedel-i askeri vergisi ilga olunmuştu) haricinde, ilhak öncesi yani Rus idaresi döneminde, cari olan rüsum ve tekâlifin tahsiline devam edilecekti¹⁷.

Osmanlı Hükûmeti, yeni livalara tayin edilen memur ve müstahdemlerin maaşları, masrafları, harcırahları ve bilumum mahalli hizmetleri için, 1334 (1918) yılı maliye bütçesine 300.000 liralık fevkalade bir tahsisat koymuştu¹⁸. Bu yeni livalara tayin edilen daimi ve muvakkat memurlar için, maaş-ı asli eya ücretleri dışında ayrıca aylık tahsisat verilecekti. Bu memurlara verilen tahsisat, derece ve görev yerlerine göre, 1,5'dan 4 katına kadar farklılık gösterebiliyordu¹⁹.

Plebisit, ilhak ve mülki idarenin kurulması aşamalarında, Sovyet hükûmeti tarafından her hangi bir itiraz olmamıştı. Ancak, Osmanlı Ordusu'nun 14 Eylül 1918'de Bakü'ye girmesi üzerine, Sovyet Hükûmeti, Osmanlı Devleti'ne şiddetli tenkitlerde bulunmaya başlamış ve 20 Eylül 1918'de verdiği nota ile Türkiye'nin Bret-Litovsk Andlaşmasını ihlal ettiği, plebisitde yolsuzluklar yapıldığını iddia etmişti. Fakat, Osmanlı Devleti, bu iddiaları ciddiye almayarak, bölgede gerekli düzenlemeleri yapmış, 1878'de kaybedilen topraklara dahil olmayan Nahçıvan'la beraber Kars, Ardahan ve Batum'u Osmanlı ülkesine katmıştı.

17 Bu kararnamenin metni için bakınız; BOA, Kavanın 29, s. 45-46.

18 14 Eylül 1918 tarihli bu kararname için bakınız; BOA, Kavanın 29 s. 48-49.

19 3 Ekim 1918 tarihli kararname için bakınız; BOA, Kavanın 29, s. 48/49.

I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı aleyhine neticeleneceğinin belirmesi üzerine, istifa eden İttihad ve Terakki hükûmeti yerine işbaşına gelen Ahmet İzzet Paşa Kabinesi, Brest-Litovsk Andlaşması ile ilhak edilen Kars, Ardahan ve Batum'u kurtarabilmek için bu livalar dışında kalan Osmanlı askerlerinin 21 Ekim 1918'den itibaren tahliyesini kararlaştırdı. Tahliye, 5 Aralık 1918'e kadar gerçekleştirilecekti. Mondros Mütarekesi'nin (30 Ekim 1918) imzalanmasından sonra, Osmanlı Hükûmeti'nin Musul ve İskenderun'un işgalinde sergilediği gevşek tutumdan cesaret alan İngilizler, Çanakkale Boğaz'ı açılır açılmaz, 11 Kasım 1918'de, Elviye-i Selase'nin hiçbir yerinde inceleme yapmadan buranın boşaltılmasını istediler. Bunun üzerine, Osmanlı Hükûmeti, 23 Kasım 1918'de, 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'ya Osmanlı Ordusu'nun 1914 hududu gerisine çekilmesi emri verildi²⁰. Ancak Osmanlı Hükûmeti bu bölgeden askerlerini çekmeyi, Kars, Ardahan ve Batum'un siyasi olarak terk edilişi şeklinde değerlendirmekteydi. Zira, 24 Kasım 1918'de Batum mutasarrıfına gönderilen telgrafta, İtilâf Devletleri birliklerinin Batum'un işgalinin Mondros mütarekesi ahkâmından olduğunu, fakat, bunun mülkî idareye şumulünün bulunmadığını bildirmişti. Buna göre, askerî işgal hususunda müşkilat çıkarılmaması ve hüsn-i idareye itina gösterilmesi istenmişti²¹. Osmanlı Hükûmeti'nin, Osmanlı Ordusu'nun 1914 hududuna çekildiğini açıklaması, Kars livasına bağlı bir kaza olarak Osmanlı'ya ilhak edilen Nahçıvan dahil, Iğdır, Gümrü, Ahıska ve Ahılkelek Müslüman-Türk ahalisini üzüntüye sevketti.

21 Ekim 1918'de, Sadrazam İzzet Paşa'nın Kars, Ardahan ve Batum'u kurtarmak için bu bölgenin dışında Kafkasya'daki askerlerin çekilmesi emri, Ahıska, Ahılkelek, Gümrü, Iğdır ve Nahçıvan kazalarındaki Müslüman ahali tarafından üzüntü ile karşılandı. Müslüman ahali, 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'ya müracaatla bazı isteklerde bulundu.

20 Ali Arslan, *I. Dünya Savaşı Sonunda Batum'un Statüsü, Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri (29-31 Mayıs 1995) Bildirileri*, İstanbul 1996, s. 153-168.

21 Dahiliye Nezareti'nin telgrafı için bakınız; BOA, DH-ŞFR, 93-298.

1. Osmanlı askerleri geri çekilmesin.

2. Askerlerin geri çekilmesi zarurî ise İslâm ahaliyi muhafaza için her kazada bir murahhas ile kafî miktarda muhafız asker bırakılsın.

3. Kazalara gelecek Hıristiyan ahalinin müslümanların mahv etmemesi sağlansın.

Hıristiyan askerlerin bu kazalara gelmemesi ve sulh-ı umuminin nihayetine kadar müslümanların kendi haline ve müstakil bırakılarak Gürcü ve Ermeni Hükûmetlerinin esaretine düşmemesi temin edilsin²².

Müslümanların endişelerini haklı bulan Yakup Şevki Paşa, durumu İstanbul'a bildirmekte gecikmedi. Buna karşılık, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Brest-Litovsk Andlaşması ile Osmanlı'ya ilhak edilmeyen yerlerin Osmanlı askerlerince boşaltılmasını Yakup Şevki Paşa'ya emretti²³. Daha Osmanlı Ordusu Nahçıvan'ı terketmeden evvel, 27 Aralık 1918 tarihinden önce, Yapun'un idaresindeki Ermeni çetesi kuvvetleri, Nahçıvan'ın batısındaki Auş köyünde 2.000 kişiyi öldürmüşlerdi²⁴.

Kars'ın güneyinden Orduabad'a kadar olan bölge Ermenistan'a sınır olması ve Osmanlı askerlerinin çekilmesi dolayısıyla, Ermenilerin tehdidi altında idi. Bu bölge ahalisi de, kendi yönetimlerini kurmak üzere harekete geçtilerdi.

d. Aras Türk Hükûmeti (3 Kasım 1918 – 20 Kasım 1918)

Kendilerini korumak ve yönetimlerini kurmak üzere, başta Nahçıvan olmak üzere, Revan'ın güneyinden Şerür, Eçmiyazın ve Sürmeli'de yaşayan Müslüman ahalinin temsilcileri Kamerli kasabasında toplanmışlardı. Bir istişare meclisi şeklinde geçen müzakereler sonunda, merkezi İğdır olmak üzere, bir reis ve altı üyeden oluşan hükûmet kuruldu.

22 Gökdemir, *Canub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Ankara 1989, s. 35-36.

23 A.g.e., 36-37.

24 *Türk İstiklâl Harbi*, III. cilt, *Doğu Cephesi (1919-1921)*, Ankara 1965, s. 62.

Adı Aras Türk Hükümeti olarak belirlenen idarenin reis ve üyeleri şunlardan oluşuyordu:

- Hükümet Reisi : Emir Bey Ekberzâde
 Harbîye Nazırı : Karanlı Cihangirzâde İbrahim
 Malîye Nazarı : Kamber Ali Bey Benanyarı
 Mülkîye Nazarı : Bakır Bey Rızazâde
 Hariciye Nazırı : Hasan Ağa Safazâde
 Adliye Nazırı : Mehmet Beyzâde
 Şeyhülislam : Mirza Hüseyin

Ayrıca, aşiret reisi General Ali Eşref Bey de hükümete yardımcı olmak üzere seçilmişti²⁵. Osmanlı 50. Alayı 3. Tabur 2. Bölük'de yedek takım kumandanı iken, Mondros Ateşkes Andlaşması'na göre terhis edilen Avukat Hüseyin Avni (Ulaş), Aras Türk Hükümeti'nin hukuk müşaviri olarak görev yapmıştı²⁶.

Osmanlı askerinin henüz çekilmediği bir dönemde kurulan Aras Türk Hükümeti, 9. Fırka kumandanı Miralay Rüşti Bey (Paşa)'ya müracaatla silah ve cephane talep etmişti. Memleketlerini korumak isteyen Müslümanlar milis teşkilatlarını düzenliyorlardı. Osmanlılardan, silahsız olarak askerleri için birkaç bin tüfek, muktazi cephane, makinalı tüfenk ve top verilmesini istemişlerdi. Aras Türk Hükümeti, bir büyük zabıt ile muhtemelen ve muktedir bir miktar zabıtın Aras Hükümeti emrine verilmesini talep etmişti. 9. Fırka kumandanı Miralay Rifat Bey ve 9. Ordu kumandanı Yakup Şevki Paşa'nın da yardımları ile 20 kadar tabur meydana getirildi. Ayrıca gönüllü olarak bu bölgede kalan Osmanlı subay ve erleri de bu askeri birliklere katıldı.

²⁵ Gökdemir, a.g.e., s. 45-46.

²⁶ Kızıoğlu, Millî Mücadelede Kars, s. 59.

Ermenilerin yaptıkları katliam, işkence ve zulümlere büyük öçüde karşı koyan Aras Türk Hükûmeti, Ermeni çete ve askerlerini Nahçıvan'dan çıkarmakta büyük ölçüde muvaffak olmuştur. Osmanlı askerlerinin Elviye-i Selase'den de çekilme mecburiyeti karşısında yeni ve daha güçlü bir hükümetin kurulma çalışmaları üzerine Aras Türk Hükümeti, Kars merkezli kurulan Millî Şûra Hükümeti'ne katılmıştır²⁷.

e. Millî Şûra Hükümeti Devrinde Nahçıvan

Elviye-i Selase'nin Osmanlı askerleri tarafından boşaltılmasının kesinleşmesi üzerine Ahıska ve Nahçıvan'da olduğu gibi, 5 Kasım 1918'de Kars ve mülhakatındaki Müslümanlar, Kars İslâm Şûrası adıyla kendi hükümetini kurarak resmen idareyi Osmanlı Devleti'nden devr almışlardı. Bunun sonucunda, 14 Kasım 1918'de yapılan Kars İslâm Şûrası'nın ilk toplantısında, Batum'dan Orduabad'a kadar olan yerlere haber gönderilerek, gelecek temsilcilerin katılımıyla 30 Kasım 1918'de Kars'ta büyük bir kongrenin yapılması kararlaştırıldı²⁸.

Orduabad, Nahçıvan, Serdarabad, Iğdır, Kamerli, Süreğen, Ahıska, Ahılkelek bölgelerinden milletvekili sıfatıyla katılan 70 kişinin iştiraki ile 30 Kasım 1918'de toplanan kongrede, Batum'dan Orduabad, Ağrı Dağı'ndan Azgur'a kadar halkın çoğunun Türk ve Müslüman olan yerlerden Osmanlı ordusunun çekilmesi dolayısıyla, merkezi Kars olmak üzere, Millî Şûra Hükümeti'de kurulması ittifakla kararlaştırıldı. Daha önce kurulan Ahıska Hükümeti ile Aras Türk Hükümeti Millî Şûra Hükümeti'ne katıldı. Böylece, Batum, Kars, Nahçıvan, Ahıska, Ahılkelek bölgelerinde büyük bir birlik kurulmuştu. 12 üyeden oluşan hükümetin başkanlığına Cihangiroğlu İbrahim Bey getirilmişti.

Ayrıca, Millî Şûra Hükümeti, İtilâf Devletleri'nin tutumu ne olursa olsun, Osmanlı Devleti ile İslâm Halifesine gönülden bağlı olacak, Türk

27 Gökdemir, a.g.e., 46-62.

28 Gökdemir, a.g.e., 63-65; Kırzioğlu, "Cenub-ı Garbi Kafkas Cumhuriyeti", Türk Kültürü Dergisi, say. 72, Ankara 1968, s. 958.

bayrağını kullanarak, adalet ve idarede Osmanlı kanunları yürürlükte kaktı.

Askerî açıdan ise, Osmanlı Ordusunun yardımcılarıyla temin edilen silah ve cephanelerle Millî Şûra Ordusu kuruldu. Bu ordu, Osmanlı 9. Ordusu'nun bölgeden çekilmesinden sonra, Arpaçay ile Arsa boyunda Ermenilere, Acara–Ahıska cephesinde ise Gürcülere karşı sınırları koruyacatı²⁹.

Daha sonra, Hükûmet Reisi Cihangiroğlu İbrahim Bey, yardımcısı Kepenkçi Emin Ağa ve Hükûmetin umumi katibi Sami Bey'le birlikte Nahçıvan'a giderek, burada, daha önce Aras Türk Hükûmeti reisliği yapan Ekberzade Emir Bey'le birlikte askerî ve sivil teşkilatlanma işlerinde beraber çalışmaya başladılar. Ayrıca, Osmanlı ordusunun çekilmesi dolayısıyla oluşan, kötümser havayı dağıtmaya ve müslüman halkın yeni idareye sahib çıkmaları için faaliyetlerde bulunmaya gayret ettiler³⁰. Zira, Ermeniler, Erivan'ın güneyini İran sınırına kadar ele geçirmek istiyorlardı. Bu amaçla, Ermeniler, 1918 yılı Kasım–Aralık aylarında çeteler teşkil ederek Dere–Elegez bölgesinde birkaç Müslüman köyünün sakinlerini kaçırarak, yerlerine 15.000 civarında Türkiye'den kaçan Ermenileri yerleştirdiler. Bu faaliyetlere engel olmak isteyen Türkler, Şerür–Nahçıvan üzerinden geçen ana karayolunu kontrol ederek, Ermenilere Zengizor–Erivan yolunu kapattılar. Buna karşılık, Türkiye'den gelen Ermeniler, Ermeni askerlerinin korumasında Aras nehrinden geçerlerken Erivan–Culfa tren hattı boyunca kullandılar. Aralık 1918'de, Ermeni birlikleri, Revan Eyaleti'nin nüfusunun çoğunluğunu müslümanların oluşturduğu güney idari kısmını ellerine geçirdiler ve Şerür kasabasına doğru yürüyüşe geçtiler. Ancak, tam bu sırada Borçalı'da Ermenistan–Gürcistan Savaşı'nın başlaması üzerine, Ermeniler güneydeki ilerlemelerine bir müddet ara vermek mecburiyetinde kaldılar. Bu durum, Nahçıvan Türklerini kısa bir süre için Ermeni taarruzundan kurtarmıştı. Millî Şûra Hükûmeti Reisi Cihangiroğlu İbrahim Bey de, 10 Ocak 1919'a kadar Nahçıvan'da ça-

29 Gökdemir, a.g.e., 69-70.

30 Gökdemir, a.g.e., 71-73.

lışmalarını sürdürerek idareyi güçlendirmeye çalışmıştı³¹.

f. Cenûb-ı Garbi Kafkas Hükûmeti Dönemi

I. ve II. Ardahan Kongreleri'nin bir neticesi olarak düzenlenen Büyük Kars Kongresi (17-18 Ocak 1919) sonucunda, Cenub-ı Garbi Kafkas Hükûmet-i Muvakkate-i Milliyesi kurulmuş ve Millî Şûra Hükûmeti'nin ve sağlam bir şekilde dönüştürülmüştü.

Cenub-ı Garbi Kafkas Hükûmeti sınırları Orduabad'ın doğusunda, Zengizor bölgesi Azerbaycan'da kalmak üzere tesbit edilmişti. Güney'de eski İran-Rus sınırı geçerli olacaktı. Ermeni hududu ise, doğudan batıya doğru, Arpaköyünden geçerek, Derealağöz (Dere-elegez) Ermenistan sınırlarında kalmak üzere, Çarur kazasında Vedibasar, Zengibasar, Zeyve, Kervansaray, Yukarı-Ağakala, Küçük-Bugudu, Boğaz-Kesen'den Arpaçayı'na ulaşacaktı³². Hükûmetin Anayasası hazırlandı. Cihangiroğlu İbrahim Bey ise Cenub-ı Garbi Kafkas Hükûmeti Reisliği'ne getirildi. Bu sırada, 25 Ocak'ta, Y. Şevki Paşa Kars'ı tamamen tahliye etti. Bu arada İngilizler'de Cenub-ı Garbi Kafkas Hükûmeti'ni tanıdı³³. Böylece, Cenub-ı Garbi Kafkas Hükûmeti de belli sınırlar içinde devlet kimliğine kavuşmuş oldu.

Diğer taraftan, Ocak 1919 başlarında, İngilizlerin arabuluculuğu ile Gürcü ve Ermeniler aralarındaki savaşa son vermişlerdi. Ermeni Harbiye Nazırı, Ermeni kuvvetlerini Develi'de hazır hale getirerek, daha önce gerçekleştiremedikleri Şerür'ün işgali hazırlıklarına başladı. Ancak, Millî Şûra Hükûmeti'nin Ermeni Hükûmeti ile yaptığı müzakerelerle, Ermenilerin Şerür ve Nahçıvan'a saldırıları bir süre ertelendi. Bu arada, İngiliz Albayı Laughton askerî temsilcisi olarak Nahçıvan'a geldi. Burada Millî Şûra temsilcileri ile görüşerek tatmin edici bir mütâreke taslağı hazırladı. 21 Ocak'ta Ermenilere iletilen bu taslak kabul edildi³⁴. Ancak,

31 A.g.e., 74-75.

32 Fahrettin Erdoğan, *Kafkas Elllerinde Hatıralarım*, s. 258-259; Kırzioğlu, *Millî Mücadelede Kars, I. Kitap*, İstanbul 1960, s. 26-27.

33 Gökdemir, a.g.e., s. 82-96.

buna rağmen Nahçıvan bölgesine Ermeni saldırıları sürüyordu. Nahçıvan halkı da, Şevh Ali ismindeki şahsın önderliğinde Ermenilere mukavemete devam ediyordu³⁵.

26 Ocak'ta, Albay Laughton, İngilizler tarafından Nahçıvan Askerî Valiliği'ne tayin edildi. Laughton o anda Nahçıvan'da idareyi elinde tutan Millî Şûra temsilcilerine "*Bölgenin geleceği üzerine Paris Sulh konferansı karar verinceye kadar hukuk ve düzenin devam etmesi için*" Nahçıvan Askerî Valiliği'nin kurulduğunu bildirdi. Bu valiliğin sınırları, Erivan Eyaleti'nin güneyini içerisine alacak tarzda, Sederek köyü yakınlarında Aras Nehri'ne bağlantısı olan Vedi Çayı'nı içerisine alacak şekilde kuzeye doğru genişliyerek bütün Nahçıvan'ı içine alıyordu. Türklerin olduğu bölgelerde Millî Şûra Hükûmeti temsilcileri görevde kalıyordu. Fakat, İngiliz Valiliği sadece bir gölge idi. Nahçıvan'daki hakimiyet Millî Şûra ve daha sonra Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükûmeti'nin elinde idi³⁶.

Ancak, 1 Mart 1919'da Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükûmeti Parlamentosu'nun açılmasından sonra İngilizlerin tavrı değişmeye başladı. Zira, Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükûmeti'nin Ermeniler'in Arpaçay'ın batısına geçişine izin vermemesi, İngilizleri rahatsız ediyordu. İngilizler, Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükûmeti'ne 12 maddelik sert bir nota vererek, Batum ve Nahçıvan'la kat'iyen alâka ve haberleşmesini kesmesini, faaliyetlerini sadece Kars vilâyetine inhisar etmesini ve Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükûmeti adını kullanmamalarını istediler. Ayrıca, Ermeniler'in hiçbir engellemeye uğramadan Kars'a yerleşmeleri hususu da sert bir şekilde bildirildi.

Bunun üzerine, Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükûmeti, Nahçıvan, Batum, Acara, Ardahan ve Ahıska Meclis-i Millî temsilcilerini ve ahaliden bazı önde gelen şahısları Kars'a çağırarak görüşmeler yaptı. Bu görüşmeler neticesinde Arpaçay hududunda Ermeniler'in sınırı geçmelerine engel olan Akbaba ve Şüregilli milislerden oluşturulan Talınlı Hüseyin Han ko-

34 Gökdemir, a.g.e., s. 141-142.

35 Kızıoğlu, Millî Mücadelede Kars, 1 kitap, İstanbul 1960, s. 24.

36 Gökdemir, a.g.e., 141-144.

mutasındaki kuvvetler takviye edildi³⁷.

Nahçıvan'daki İngiliz Askerî Valisi Laughton, buraya tayininden itibaren Nahçıvan Millî Şûrası üzerinde otorite kuramadı. Albay Laughton, Ermeni saldırılarına karşı mukavemet eden kişileri cezalandırmak için köyleri aramak istedi. Fakat, Nahçıvan Millî Şûra yöneticileri Kerim Han, Abbas Kulu Han ve Kelbî Ali Han tarafından yönlendirilen müslümanların başkaldırması üzerine başarısız oldu. Bunun sonucunda, Nisan 1919 başında, yeni İngiliz birlikleriyle takviye edilen Yarbay Simpson Nahçıvan valiliğine tayin edildi.

Ermeniler, Erivan'ın güneyini, Nahçıvan da dahil olmak üzere, İran sınırına kadar işgal etmek istiyorlardı. Bu amaçla, bölgedeki müslümanların oradan uzaklaştırılmaları gerekiyordu. Ermeniler, bu amaçlarını tahakkuk ettirebilmek için katliamlara başladılar. Ancak, Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükûmeti mevcut olduğu sürece Ermenilerin bu bölgeye hakim olması mümkün değildi³⁸. Zaten, İngilizler de Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükûmeti'nden rahatsız idiler. Zira, Bu hükûmet, hazırladığı "*İntibâhnâme*" de belirttiği gibi Cenûb-ı Garbî Kafkas Ülkesi Osmanlı Devleti ile "*yüzbinlerce milyon nüfus-i İslâmiyeyi hâvî Kafkasya, Türkistan, Tatar, Afgan ve Hind ve Belucistan ülkeleri arasında köprü müsabesindedir.*"³⁹ idi ve CGK Hükûmeti de bunun şuurundaydı.

İngilizler, bölgede isteklerini gerçekleştiremedikleri için, Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükûmeti'nin varlığından rahatsız idiler. 2 Nisan 1919'da Batum'da biraraya gelen General Milne ve General Thomson (İngiliz Kafkas İşgal Kuvvetleri Komutanı) Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükûmeti'nin dağıtılması planını hazırladılar. Bu amaçla da, Kars Nahçıvan ve Borçalı'da bulunan 27 İngiliz Ordusu'na talimat verildi. Bu talimatnameye göre;

– "*Kars vilâyeti ve Nahçıvan bölgesi*" Barış Konferansı tarafından Ermenistan Hükûmeti'nin idaresine verilecektir.

37 Gökdemir, a.g.e., 131-136.

38 Gökdemir, a.g.e., 144-145.

39 Bu İtibânâmenin metni için bakınız; Kızıoğlu, Kars, 55-56.

– Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükûmeti dağıtılacak ve liderleri ve ileride tehlike teşkil edecek şahıslar sınır dışı edilecektir. Bunlar, Tiflis'e gönderileceklerdir.

– Ermeni yöneticiler getirilinceye ve idare Ermeni Cumhuriyetine devredilinceye kadar, Nahçıvan ve Kars'ta idare, Preston'un denetiminde bölgedeki şahıslarla gerçekleştirilecektir⁴⁰.

Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükûmeti'ni ortadan kaldırmak için bölgedeki ve Kars'taki asker sevkiyatını kademeli olarak artıran İngilizler, 12 Nisan 1919'da Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükûmeti Parlamentosu'nu ve bölgenin ileri gelenlerini Tiflis, Batum, İstanbul yolu ile Malta'ya sürgün ettiler⁴¹.

Bunun üzerine, bölgede yaşayan Müslüman halk, Batum'dan Nahçıvan'a kadar mahalli Şûra hükûmetleri kurmaya başladılar. Bölgede kurulan Nahçıvan Şûrası; Nahçıvan, Orduâbâd, Culfa ve Şahtahtı'nın bir kısmını hâkimiyetine almıştı⁴².

Bu arada, İngiliz yardımı ile Kars, Sarıkamış ve Kağızman Ermeniler tarafından işgal edilmişti. Ermeniler, Nisan sonlarında Nahçıvan-Şerür bölgesini işgale hazırlandılar. Ermeni çete reisi General Dro'nun imzaladığı ve İngiliz Generali Davie'nin şahid olduğu 3 Mayıs 1919 tarihli beyannâme ile Nahçıvan bölgesinde asayiş temin etmek ve Nahçıvan'da Ermeni idaresini kurmak üzere General Dro tayin edilmişti. İngiliz yardımı ile Nahçıvan'a doğru ilerleyen Ermeniler, Şerür ve Zengizor muntıklarında Türklerin mukavemeti ile karşılaştılar. General Shalkovnikoy ve General Dro'nun kuvvetleri ile Mıışğ Aveteryan'ın atlı süvarilerinden oluşan 6.000 kişilik bir Ermeni müfrezesi Türklerin mukavemetini kıırarak 24 Mayıs 1919'da Nahçıvan'ı işgal ettiler. Azerbaycan Hükûmeti'nin İngilizler nezdindeki protestosu neticeyi değiştirmedir. Nahçıvan'ı da Ermenilere teslim eden İngilizler, Nahçıvan İngiliz Askeri Valilięini de lağ-

40 Gökdemir, a.g.e., s. 152-157.

41 Kırzioğlu, Kars, s. 51-543.

42 Gökdemir, a.g.e., s. 175.

vederek 1 Nisan 1919'da Nahçıvan'dan ayrıldılar⁴³. İngilizler, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne de baskı yaparak 2 Nisan 1919'da Osmanlı 9. Ordusu'nun lağv edilmesini sağladılar. Fakat, 9. Ordu birlikleri barış düzeni içinde 3. ve 15. Kolordu halinde yeniden düzenlendiler⁴⁴.

g. 15. Kolordu'nun Nahçıvan'a Yardımı

Bu düzenlemeden sonra, Nahçıvan, 15. Kolordu'nun sorumluluk alanına girmiş ve onun savunması için gereken yardımları 15. Kolordu yapmaya başlamıştı. Diğer taraftan, İngilizler, Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükûmeti'ni dağıtarak Ermeniler'in üstünlüğüne yol açmışlar ve Ermenilere fiilî ve askerî yardım yaparak Nahçıvan'daki Türklerin durumunu çok kötü bir hale sokmuşlardı. Şöyleki, Nahçıvan Şahtahtı civarındaki 45 köye saldırılmış, demiryoluna yakın köyler zırhlı tren toplarıyla ateş altına alınmak suretiyle Müslüman halk paniğe uğratılmış ve buralar ele geçirilmişti. İki Ermeni alayı, Büyükverdi Köyüne saldırarak halkın birçoğunu öldürmüştü. Ermeniler, Müslüman ahaliyi Aras Nehri'nin batısına almayı planlamışlardı.

Ermeniler karşısında zor durumda kalan Nahçıvan, Şerûr halkı telgrafla 15. Kolordu Komutanlığı'na başvurduğu gibi, bir hey'et de Erzurum'a giderek durumu anlatmış ve yardım istemişti. Bunun üzerine, 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, halkı Ermenilerden kurtarmak için harekete geçmişti. 11. Tümenden Yüzbaşı Halil, Üsteğmen Edip (Albay Tokalp), Topçu Üsteğmen Naci (General Altuğ), Tegmen Osman Nuri ve yedi er Nahçıvan bölgesinde görevlendirilmişti. Bunların görevleri Yüzbaşı Halil komutasında, daha önce Nahçıvan'da kurulmuş olan milis alaylarını sevk ve idare ederek, bu bölgeyi Ermeni istilâsından korumaktı. Heyet, 17-18 Temmuz 1919'de Yenice Hacı Cabbar'ın rehberliğinde Doğubayazıt'dan gizlice sınırı geçerek Ağrı Dağı eteklerini takib ederek Yenice'ye varmış ve halk tarafından coşkuyla karşılanmıştı. Nahçıvan'a ulaşan Türk subayları görev bölümü yapmışlardı.

43 Gökdemir, a.g.e., 175-78.

44 Türk İstiklâl Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı I, 2. Baskı, Genelkurmay Yay., Ankara 1992, s. 244-245.

Bu görev bölümü şu şekilde idi:

- Nahçıvan Genel Komutanı; Yüzbaşı Halil,
- Nahçıvan Bölgesi Komutanı; Yarbay Kelb Ali Han (Daha önce Rus Ordusunda görev yapmıştı),
- Orduâbâd Bölgesi Komutanı; Üsteğmen Edip,
- Şerür Bölgesi Komutanı; Üsteğmen Naci.

İlk icrâat olarak yüzbaşı Halil ve Üsteğmen Edip idaresinde Yenice'deki Ermeni alayına baskın planlandı. Teğmen Osman Nuri, No-raşin'deki Ermeni kuvvetlerini gözetime aldı. Üsteğmen Naci, Revan'dan gelmesi muhtemel kuvvetlere karşı Dehne boğazını tuttu. Şahtahtı'ndaki Ermeni bölüğüne karşı Milis Kuvveti Komutanı İbrahim Ağa tedbir amakla görevlendirildi. Yenice Hacı Cebbar ve ileri gelenlerden Abbaskulu ile diğerlerinin toplandığı 2.000 atlı ve yaya kuvvetle, 19/20 Temmuz 1919'da, silahlarının çoğu Yenice İstasyonu'ndaki zırhlı trende bulunan Ermeni kuvvetlerine karşı baskın yapıldı. Ermenilerden bir zırhlı trenle dört top, 42 makineli tüfek ve 200 kadar esir alındı. Bunun üzerine, General Şolkovnikof Nahçıvan Garnizonu'nu terk ederek Zengizor'a çekildi. Ermeni kuvvetleri de Nahçıvan'dan ayrılarak Revan'a gitmek zorunda kaldılar. Böylece, Nahçıvan'da millî idare yeniden kuruldu. Ermenilerden alınan esirler, Şahtahtı'nda bir ay kadar bekletildi ve Nahçıvan'a gelen Amerikalı Albay Rey aracılığı ile Ermeniler'e iade edildi⁴⁵.

İtilâf Devletleri'nin İstanbul'u işgalinden sonra, Ermenilerin saldırılarında bir artış meydana geldi. Ermeniler, 16 Mart 1920'den itibaren Nahçıvan bölgesindeki Büyükvedî, Civa, Ağura, Orduâbâd'a saldırılara başlamışlardı. Müslüman ahaliyi ezdirmemek, Ermenileri başarısızlığa uğratmak için, o anda İtilâf Devletleri'nce Türkiye'nin sınırları dışında kabul edilen bütün şûra kuvvetlerinin cepheledeki Ermenilere taarruz etmeleri

45 Türk İstiklâl Harbi, III. cilt, Doğu Cephesi, s. 62-65.

ve 15. Kolordu birliklerince gerekli yardımların yapılması, Kâzım Karabekir tarafından 25 Mart'ta emredilmiş ve durum Sivas'taki Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemâl Paşa'ya 26 Mart'ta bildirilmişti.

Bölgedeki durumun hassasiyetini gören Kâzım Karabekir Paşa, Kafkas Tümeninin 34. Alay'ının 1. Taburu ile bir makinalı tüfek bölüğü ve bir kaşulu bataryayı Şahtahtı'na göndermiş ve bu kuvvetler Şahtahtı müfrezesi adıyla bu bölgede harekâta başlamıştı. Mart başında, bütün Nahçıvan'ın Ermenilere karşı ileri karakolu vaziyetinde bulunan Vedi'ye Ermeniler saldırıya geçmişlerdi. Topçu Üsteğmen Naci'ye bağlı, Vedili Abbas kulu idaresindeki Milis kuvveti, Ermenileri beş subay ve bir çok eri zayıf verdirek püskürtmüşlerdi. Ancak 3 Mart 1920'de, Uluhanlı'dan gönderilen birliklerle takviye edilen Ermeni kuvvetleri, tekrar Vedi'ye gelmişlerdi. 27 Mart 1920'de Büyük Vedi milis kuvvetlerine karşı kaarruza geçmişlerdi. Nihayet, Ermeniler iki makinalı tüfek, iki araba dolusu top ve bir çok ölü bırakarak, başarısız şekilde Erivan yakınlarına geri çekilmişlerdi.

3 Nisan 1920'de Ermeniler Vedi'ye baskın şeklinde bir taarruz yapmışlar kasabaya girmelerine rağmen Yenice'den gelen Millî Şûra Taburlarıyla takviye edilen Vedi Taburları, tarafından geri çekilmek mecburiyetinde bırakılmışlardı. Ayrıca, Çirmen Dağı'ndaki önemli mevkiileri de zabtedilmişti⁴⁶.

Bu arada, Kars, Ardahan ve çevresinde pek çok zulümler yapan Ermenilere karşı bir harekât başlatılması görevi, 23 Nisan 1920'de Ankara'da kurulan Büyük Millet Meclisi tarafından hükûmete tevdi edilmişti. Kazım Karabekir Paşa'nın 6 Haziran 1920'de askerî hareketin başlatılması yönündeki teklifi hükûmet tarafından uygun görülmüş ve aynı gün Mustafa Kemal Paşa gerekli hazırlıkların tamamlanmasını Kazım Karabekir Paşa'ya bildirmişti⁴⁷. Yapılan planlar; Nahçıvan Bölgesi Komutanlığı, Iğdır, Vedi ve Develi bölgesinde gösteri taarruzu yaparak düşmanı tesbit

46Türk İstiklâl Harbi, III. cilt, Doğu Cephesi, s. 66-67.

47 Muhammet Erat, a.g.e., s. 55.

ederek, fakat, Zengibasar'da Ermeni taarruzu olmadıkça sakin olu-
nacaktı⁴⁸. 9 Haziran'da, Gence'de, Bolşeviklere yenilen Nuri Paşa (Kill-
gil), emrindeki Azerbaycan Süvari Alayı ile beraber İran üzerinden Er-
zurum'a gelmişti. Bu kuvvetler, bir batarya ve dört makineli tüfikle
beraber Nahçıvan Müfrezesi'ne katılmışlardı⁴⁹.

**Azerbaycan'da Bolşeviklerin İktidara Gelişi Sonrasında ve
Kırım Karabekir Paşa'nın Doğu Seferi Sırasında Nahçıvan**

Bakü ve Gence'nin Bolşeviklerin eline geçmesi üzerine Nahçıvan'a
gelmiş olan bazı Azerbaycan askerî birlikleri ve özellikle Genelkurmay
Başkanı olan General Habib Selimof'un propagandalarının tesiriyle, bazı
Nahçıvan ileri gelenleri ve zenginleri Bolşevik olmayan Ermeni
Hükümetiyle andlaşma yollarını aramaya başlamışlardı. Zaten Selimof,
bir tabur ile bir bataryadan oluşan Azerbaycan birlikleri ile Nahçıvan Mi-
lislerini Türkiye'den giden müfrezeden ayrı olarak kendi nüfuzu altına al-
maya çalışmıştı. Bu tavırlardan dolayı, Nahçıvan'da ikilik meydana geldi.
Türkiye aleyhine yapılan propogandalarda halkın düşüncesini karıştırdı.
Bunun üzerine, Nahçıvan'da idarî ve askerî işleri elinde tutan Yüzbaşı
Halil kendi isteğiyle geriye alınmış ve yerine Binbaşı Ali Timur tayin edil-
mişti. Yüzbaşı Halil ile Orduâbâd Bölgesi kumandanı Üsteğmen Edib'de
Türkiye'ye dönmüşlerdi. Sederek, Şaror, Nahçıvan ve Orduâbâd Milis
kuvvetleri, Habib Selimof'un Azerbaycan Taburu ile Azerbaycan Süvari
Alayı ve Topçu Bataryası kumandanı, karargâhı Nahçıvan olmak üzere
Binbaşı Ali Timur idi. Ancak, Nahçıvan milisleri Nahçıvanlı Yarıbay Kelb
Ali Han ile General Habib Selimof'un emriyle hareket ediyorlardı. Bi-
tâhâ, mahallî işleri iyi bilen 11. Kafkas Tümen Kurmay başkanı Binbaşı
Veyset de, 9 Temmuz 1920'de, Nahçıvan Bölgesi Müfettişi sıfatıyla Nah-
çıvan'a gönderilmişti⁵⁰.

Nahçıvan'da iç huzursuzlukların arttığı bir hengâmede, Ermeniler 1700

110201 1101

48 Erat, a.g.e., s. 94.

49 Erat, a.g.e., s. 99-100. Bu Azerbaycan Süvari Alayı daha sonra 15. Kolordu emrinde 15. Sü-
vari Alayı olarak muharebelere katılmıştı.

50 Erat, a.g.e., s. 104.

piyade, sekiz top ve bir zırhlı trenle, Zengibasars Millî Şûra Hükûmeti'ne karşı harekete geçtiler. Bu taarruza karşı, içlerinde Türkiye'den giden kuvvetlerin de bulunduğu Zengibasars Şûra Kuvvetleri birkaç defa Ermenileri püskürttülerse de, takviye alan Ermeniler tekrar saldırdılar. 11. Kafkas Tümeni tarafından Zengibasars'a gönderilen 1. Taburun iki piyade bölüğü ile Millî Şûra Kuvvetleri Uluhanlı'da üstün Ermeni kuvvetlerine yenilerek Aras'ın güneyine çekilmek zorunda kaldılar. Bunun üzerine, Zengibasars'dan 40-50 köy halkı hicret ettirildi. Bu durum, Vedi, Şerür ve Nahçıvan taraflarında morallerin bozulmasına sebep oldu⁵¹.

2.000 kişilik bir kuvvetle Çul'u işgal ederek Nahçıvan'a doğru saldırıya geçen Ermenileri durdurmak için, Bölge Komutanı Binbaşı Ali Timur, Nahçıvan'dan Teğmen Cemil idaresinde kuvvetleri buraya sevketti. Bu sayede, 25 şehit vererek çekilen milisler, Mezreç-Emiç hattında takviye edilerek, Ermeniler durduruldu. Bu durum karşısında, Doğubayazıt'taki 11. Kafkas Tümen Komutanı, Nahçıvan'ın Vedi cephesinden taarruza uğrayabileceğini düşünerek 18. Alayın 1. Taburunu 1 Temmuz 1920'de Doğubayazıt'tan Şahtahtı'na gönderdi. Aynı gün Mezret-Erniç hattındaki Ermenilere karşı kaldırı düzenlenerek, Ermenilerin geri çekilmesi sağlandı. Bu arada, Kızılordu'nun Gerus'ta görünmesi Nahçıvan'ı Ermenilerin büyük bir saldırısından kurtardı.

11 Temmuz 1920'de, Milis kuvvetleri, Binbaşı Ali Timur'un toplanma emrini yerine getirmeden, ani bir baskınla Vedi bölgesinde taarruza başladılar ve Karalar-Almemet hattını işgal ettiler. Büyük Vedi'ye gönderilen Şaror Taburları, Ermenilerle karşılaşmadan dağıldılar. Bunun üzerine, 34. Alay'ın 1. Taburu Develi'nin kuzeydoğusuna çekildi. Nahçıvan Bölge Müfettişi Binbaşı Veysel, cepheden aldığı haberler üzerine, Nahçıvan'dan Nahçıvan Millî Taburu, Azeybaycan Piyade Bölüğü ve Türkiye'den giden Nahçıvan İnzibat Bölüğü'nü Develi'ye gönderdi. Ancak, bu birlikler hedefe ulaşmadan daha önceki birliklerin hareketine uyararak geri çekildiler.

---

51 Erat, a.g.e., s. 101-102.

Ermeniler, 14 Temmuz 1920'de, Dehne Boğazı'na saldırdılar. 18. Alay 1. Tabur 3. Bölüğü ile 34. Alay 1. Taburu 1. Bölüğü'nün de geri çekilmek zorunda kalmaları üzerine, Dehne Boğazı Ermenilerin eline düştü. Bunun üzerine, Şaror halkı hızla bölgeyi boşaltarak göç etti ve milisleri de beraberinde sürükledi. Burada, top üstünlüğü Ermenileri başarıya götürmüştü. Ayrıca, Türkiye aleyhine yapılan propagandalar ve oluşan ikilik yüzünden başarı sağlanamamıştı. Oysa daha önceleri Vedi milisleri Ermeni kuvvetlerinin defalarca yenerek Revan'a kadar sürmüşlerdi⁵².

Dehne Boğazı mağlubiyeti üzerine, Türkiye ordu birlikleri Şahtahtı'nda toplanan kuvvetlere katıldı. Kurmay Binbaşı Veysel, Şahtahtı'nın kuzeyindeki tepelerde ileri savunma hattı kurdu. Milis kuvvetleri de dahil bütün kuvvetleri toplayıp tanzim etmeye çalıştığı bir sırada Nahçıvan Şûra Hükûmeti ile Erivan Hükûmeti arasında ateşkes müzakereleri yapılmakta idi. Son muharebelerde üstünlüğü ele geçiren Ermeniler, Harbiye Nazırlıkları vasıtasıyla 18 maddelik bir ultiatom vermişlerdi. Buna göre, Nahçıvan, Şerür ve Orduâbâd müslümanları kendilerini Ermeni Hükûmeti'nin uyuğu ve arazilerini de aynı hükûmetin bir parçası kabul etmeleri gerekiyordu. Buna karşılık, Nahçıvan Şûrası, Dehne Boğazı'ndan Orduâbâd'a kadar olan Nahçıvan topraklarında muhtariyetin kabulünü şart olarak bildirmişti. Bu tehlikeli oyundan haberdan olan Türkiye'nin 11. Kafkas Tümen Komutanı Yarbay Cavit, Nahçıvan Hükûmeti Başkanı'na uyarıcı mektuplar yazmış ve Nahçıvan'da ikilik çıkaran General Habib Selimof'un Türkiye'ye gelmesini istemişti.

Uzun süreli bir mücadelenin olabileceğini gören Yarbay Cavit, 14 Temmuz 1920'de Kurmay Binbaşı Veysel'e kesin muharebe yapılması için birliklerin Köprübaşı'nın savunulmasını, Şahtahtı'nda kesin bir muharebe meydana gelirse Doğubayazıt'la irtibat bulundurulacak şekilde batıya çekilmelerini istemişti. Binbaşı Ali Timur'un da Türkiye askerleri ve milis kıtalarıyla Nahçıvan, Culfa ve Orduâbâd bölgelerini savunmaya çalışmasını emretmişti. Bunun üzerine, Şahtahtı'nda emir-komutayı Kurmay

---

52 Erat, a.g.e., s. 103-106.

Binbaşı Veysel üzerine almıştı. Binbaşı Veysel'in istediği 34. Alay'ın 2. Taburu ile bir Makineli Tüfek Bölüğü Tazekent Geçidi ile Şahtahtı köprüsü civarındaki Araplar Köyüne gelmişti.

Ermeniler topçu ve zırhlı tren yardımı ile 2.000 piyade ve 200 süvarî ile 23 Temmuz'da saldırıya geçmişlerdi. Yapılan kanlı savaşlara, bütün direnme çabalarına rağmen Ermeniler 25 Temmuz'da Şahtahtı'nı işgal etmişlerdi. Türkiye birlikleri ve milisler ile Azerbaycan Süvarî Alayı Aras'ın güneyine geçmek mecburiyetinde kalmışlardı.

Bu sıralarda, Moskova'daki Türk Temsilcisi Halil Paşa, 28. Kızıl Tümen'e mensup Süvarî Tugayı'na mensup 1. Kuban Kazak Alayı ile beraber Nahçıvan'a gelmişti. Halil Paşa'nın etkisiyle, Kızıl Tugay Komutanı Ermenilerden Şahtahtı'ndan çekilmeleri ve Nahçıvan'a temsilciler göndermelerini istemişti. Ermeniler de Nahçıvan Millî Şûra Hükûmeti'nin teslim olması için 31 Temmuz 1920'ye kadar süre vermişlerdi. Bu durum karşısında, Türkiye, Doğu Cephesi Komutanlığı'ndan bir Piyade Taburu ve bir bataryadan oluşan kuvveti Nahçıvan'a göndererek Halil Paşa'nın emrine vermişti. Bu sayede, Nahçıvan takviye edilmişti. Daha sonra, 28 Eylül'de, Türk kuvvetleri Doğu Cephesi'nden Ermenilere karşı taarruza geçmişler ve Ermenileri mağlup etmişlerdi⁵³. Kazım Karabekir komutasında yürütülen Doğu seferi sırasında 8 Kasım 1920'de Şahtahtı ele geçirilmiş, Ermeniler de Dehne-Sederek hattına çekilmişlerdi⁵⁴.

Türkiye'den Gönderilen Askerî Birliklerden Oluşan Nahçıvan Müfrezesi'nin 11 Ağustos 1920'deki Durumu

Birliği	Subay		Erat	
	Muharib	Muharib Olmayan	Muharib	Muharib Olmayan
18. Alay'ın 1. Taburu	7	2	89	55

53 Muhammet Erat, a.g.e., s. 57-62.

34. Alay'ın 1. Taburu	3	3	81	38
34. Alay'ın Makineli Tüfek Bölüğü	1	1	27	19
34. Alay'ın 2. Taburu	4	3	25	36
Makineli Tüfek Bölüğü	1	-	20	11
4. Batarya	1	1	10	40
Müfreze Kararg.	3	2	4	10
Toplam	20	12	256	209 ⁵⁵

1. Ankara Hükûmeti'nin Diplomasisi ve Nahçıvan'ın Statüsünün Belirlenmesi

Anadolu'da Millî Mücâdele'nin teşkilatlanmaya başladığı Erzurum Kongresi sırasında, Ardahan bölgesi temsilcisi olarak, İngilizlerin ortadan kaldırdığı Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti Hariciye Nâzırı Fahrettin Bey ile Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti Ardahan Mutasarrıfı Rasim Bey Erzurum'a gönderilmişlerdi⁵⁶. Malta'ya sürgüne gönderilenler listesinde olan Fahrettin Bey'in tutuklanarak İngilizlere teslim edilmesi için Sadrazam Damad Ferid'den Erzurum Valisi'ne telgraflar gelmişti. Kongrenin toplanmasına bir engel teşkil etmemeleri için, Mustafa Kemâl Paşa, Fahrettin bey'e Kongre Heyeti arasında görülmemesini istemişti. Mustafa Kemâl Paşa, Fahrettin bey'e "*Hemen teşkilâtınızın üzerine gidiniz. Azerbaycan'la bizim aramızdaki muhâbereyi temin ediniz*" demişti⁵⁷. Ayrıca, Erzurum Kongresi tarafından Doktor Fuat Sabit de Bakü'ye gönderilmişti⁵⁸.

54 Erat, a.g.e., s. 212.

55 Türk İstiklâl Harbi, III. cilt Doğu Cephesi, s. 293.

56 Gökdemir, a.g.e., s. 191.

57 Fahrettin Erdoğan, Türk Ellerde Hatıralarım, İstanbul 1954, s. 228-229.

58 K. Karabekir, İstiklâl Harbimiz, İstanbul 1988, s. 463.

Millî Mücadele'nin güçlenip, Ankara'da Milli Meclis'in açılması ve hükûmetin kurulmasından sonra, bu hükûmet, İtilâf Devletleri'ne karşı siyasî ve askerî alanda yardım görebileceği Sovyetlerle temasa geçmişti. Türk Murahhas Heyeti'nin Moskova'ya varmasından kısa bir süre sonra, Sovyetler, 10 Ağustos 1920'de, Ermeni Taşnak Hükûmeti ile yaptıkları andlaşma ile kâmilen Türklerle meskun olan Nahçıvan kağıt üzerinde Ermenilere verilmişti. Ayrıca, Şahtahtı-Erivan-Culfa demiryolları da Ermeni kontrolüne bırakılmıştı. Her ne kadar, Ermenilerin talep ettiği Zengizor, Nahçıvan ve Sadaklı bölgeleri Azerbaycan ile Ermenistan arasında barış yolu ile çözüleceği ve bu bölgelerin Kızılordu kontrolünde kalacağı andlaşma ile kaydedilmiş ise de, Ermeniler, Kızılordu birliklerini Zengizor'dan çıkarmışlardı. Nahçıvan da ancak Türkiye'den askerî birliklerin oraya varmasıyla Ermeni tecâvüzünden kurtulabilmişti. Ayrıca, Sovyetler Türk-Sovyet görüşmeleri sırasında Van ve Bitlis'in de Ermenilere bırakılması yolunda teklifler ileri sürerek niyetlerinin Nahçıvan'ın batısındaki araziye Ermenistan'a bırakılarak Türkiye ile Nahçıvan'ın irtibatını tamamen kesmek ve Nahçıvan'ı tamamen Ermeni insafına bırakmak olduğu ortaya çıkmıştı. Sovyetlerin Ermenilere karşı sergiledikleri tarafgîr politika Türk Murahhas heyeti tarafından tepkiyle karşılanmıştı⁵⁹.

Türk-Sovyet andlaşması için yapılan müzâkerelerde de, Ermeni meselesi gündeme gelmiş ve 1914 sınırı teklif edilmişti. Fakat, bu Türk Heyeti tarafından reddedilmişti.

Azerbaycan Hükûmeti azasından Behdûd Şah Tahtenski, Stalin ve Türk murahhasları önünde, Nahçıvan'ın Türkiye ile bir ilgisi olmadığı ve Nahçıvan'ın Rusya'nın malı olduğu ve ona verilmesi gerektiğini söylemişti. Rıza Nur'un belirttiğine göre, Azerbaycan'ın niyeti, Türk-Sovyet andlaşmasında Nahçıvan'ı müstakil hale getirerek Sovyetlere dahil etmektir. Fakat, başta Ermeni Karahan olmak üzere Sovyetlerin niyeti ise, Kars da dahil Ermeniler lehine faydalar temin etmek şeklindeydi⁶⁰.

59 Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti*, Ankara 1973, s. 66; *Türk İstiklâl Harbi*, III. Cilt *Doğu Cephesi*, s. 134-135.

60 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 912 - 917.

Ermeniler tarafından Zengizor'un ele geçirilmesinden sonra Azerbaycan Cumhuriyeti ile siyasî sınırları ortadan kalkan Nahçıvan, Ermenistan tehdidi altına girmişti.

Kâmilten Türklerden oluşan Nahçıvan'ın Ermenistan'a bırakılması Türk murahhasları tarafından engel olundu. 16 Mart 1921 Türk-Sovyet Andlaşması ile Nahçıvan'da özerk bir statü kurulması kararlaştırıldı. Buna göre, Nahçıvan toprakları, Aras-Talvas çizgisinin doğusu ile Tanga Dağı – Veli Dağ–Bağırsak–Kömürlü Dağ çizgisi arasında sıkışmış üçgen kesiminde, bu toprakların Kömürlüğü Dağ'dan başlayıp Saray Bulak–Ararat İstasyonu'ndan geçerek Kara Su'nun Aras ile birleştiği yerde sona eren sınır çizgi içerisinde kalan bölge idi. Nahçıvan, üçüncü bir ülkeye bırakılmamak şartı ile özerk bir statüde olmak üzere Azerbaycan'a bırakıldı⁶¹. Daha sonra, Moskova Andlaşması'nın Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan tarafından da tasdiki için yapılan Kars Konferansı sonunda imzalanan barış andlaşmasıyla (13 Ekim 1921) Nahçıvan mıntikasının Azerbaycan himayesinde muhtar bir arazi olduğu Ermenistan'a da kabul ettirilmişti⁶².

Kars'taki barış müzakereleri yapılırken Türkiye Baş Murahhası Kâzım Karabekir Paşa, Azerbaycan'a bırakılan Nahçıvan ile Gürcülere bırakılan Batum'un statüsünün tam olarak tesbitini yapmaya çalışmıştı. Azerbaycan delegesi Behdud Şahtahtinski; Nahçıvan'ın Azerbaycan'a katılmasından dolayı verilen idarî özerklikten fazla olduğunu söylemişti. Bu yeni yapıya göre; Nahçıvan'da halk Komiserlerinden oluşan bir meclis bulunacak, resmî dairelerde lisan Rusça olacak, fakat sonra milileştirilecektir. Maliyesi Azerbaycan'dan idare edilecektir. Nikâh, boşanma ve diğer dîni müesseseler eskisi gibi serbest olacaktır.

Bu taahhütlerle yetinmeyen Kâzım Karabekir Paşa, Nahçıvan'a tanınan özerklikten halkı haberdan etmek üzere, Rus ve Azerbaycan de-

61 Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Andlaşması (16 Mart 1921). (Andlaşma metni için bakınız, İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, c. 1 (1920-1945), Ankara 1983, s. 32-38), m. 1.

62 Bu andlaşmanın metni için bakınız, K. Karabekir, İ.H., s. 970-973.

legelerinin beyanatlarını gazetelerle ilân ve halka anlatılmasını bu ülkelere kabul ettirmişti⁶³.

Böylece, Zengizor'un Ermenilere verilmesi ile I. Dünya Savaşı sonunda oluşan Azerbaycan'ın ana parçasıyla bağlantısı koparılan Nahçıvan'da İran, Türkiye ve Ermenistan ile çevrili Otonom bir cumhuriyet kurulmuştur. Bu tarihten günümüze kadar da Nahçıvan Otonom Cumhuriyeti Azerbaycan'a bağlı olarak kalmıştır.

Sonuç

Güney Kafkasya'da hâkimiyet kurmak isteyen Rusya, 1827 yılında Azeri Nahçıvan Hanlığı'na son vererek bu hanlığı işgal etmişti. I. Dünya Savaşı sonlarına kadar Rusya'nın işgalinde kalan Nahçıvan'ı, Osmanlı Ordusu, Ermenilerin işgaline karşı harekete geçerek 20 Temmuz 1918'de kurtarmıştı. Daha sonra, Nahçıvan, Osmanlı idaresine dahil edilerek emniyet ve güvenliğinin tam olarak sağlanmasına çalışılmıştı.

İtilâf Devletleri'nin baskısı ile Osmanlı ordularının çekilme mecburiyeti karşısında, bölge halkının istekleri doğrultusunda, Osmanlılar, silah, mühimmat, subay, asker ve sivil memur yardımıyla bulunmuşlardır. Nahçıvan Azeri Türkleri, Aras Türk Hükûmeti'ni kurarak kendi idarelerini tesis etmişler ve Ermeni işgaline karşı yaptıkları mücadelede başarılı da olmuşlardı. Osmanlı Ordusu'nun Kars, Ardahan ve Batum'dan çekilme mecburiyetinde kalması, bölgede yeni ve daha güçlü bir hükûmetin kurulmasını zarurî kılmış ve bunun farkında olan Aras Türk Hükûmeti, önce Millî Şûra Hükûmeti'ne sonra da Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti'ne katılmıştı. Türkiye ile Kafkasya ve Türkistan'daki Türkler ile diğer Müslümanlar arasında köprü olduklarının şuurunda olan, Anayasası, Parlamentosu, Cumhurbaşkanı ve hükûmetiyle tam bir devlet olan Cenub-i Garbî Kafkas devleti, başta İngilizler tarafından tanınmasına rağmen, İngilizlerin bu devletin topraklarını Ermenilere ve Gürcülere bırakmak istemeleri üzerine ilişkiler bozulmuş ve Cenub-i Garbî Kafkas Devleti İn-

63 K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 964.

gilizler tarafından kuvvet zoru ile dağıtılmıştır. Bölgeyi ele geçiren İngilizler, Nahçıvan'ı da Ermenilere teslim etmişlerdi.

Ermenilerin Nahçıvan'da zulüm yaparak halkı katli veya sürgün ederek, bölgeye tamamen hakim olmak istemeleri üzerine, Nahçıvanlılar, Erzurum'daki 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir'den yardım istemişlerdi. Daha Anadolu'da Millî Mücadele'nin şekillenme aşamasında olmasına rağmen, Kâzım Karabekir, asker ve subaylar göndererek, Nahçıvan'da direnişi güçlendirmiş ve halkı zulümden kurtarmıştır. Bilahare yapılan Doğu Seferi ile de Nahçıvan, Ermeni kuvvetlerinden tamamen arındırılmıştır.

Nahçıvan halkının da katıldığı savaşlar ile kurtarılan bölge, Sovyetler tarafından masa başında Ermenilere verilmek istenmiş, fakat, Moskova'da bulunan Ankara B.M.M. Hükûmeti'nin delegelerinin müdahalesi sonucunda buna engel olunmuştur. 16 Mart 1921 Türk-Sovyet Andlaşması ile Nahçıvan'ın Azerbaycan'dan başka bir devlete bağlanmaması şartıyla Otonom bir idareye sahip olarak Azerbaycan'a bağlanması Sovyetlere de kabul ettirilmişti. Daha sonra yapılan Kars Konferansı'nda Nahçıvan'ın bu statüsünün Ermenistan tarafından da onaylanması sağlanmıştı.

Türkiye, Ermenilerin işgaline karşı, I. Dünya Savaşı sonunda yönetimi altına aldığı Nahçıvan'ın Moskova ve Kars andlaşmaları ile Azerbaycan'dan başka üçüncü bir ülkeye bağlanamayacağını karar altına alarak, SSCB dönemi de dahil, günümüze kadar gelen Nahçıvan'ın statüsünün belirleyicisi olmuş ve bir garantör ülke konumunda andlaşmalara imza atmıştır. Türkiye gönüllü olarak Azerbaycan'a bıraktığı Nahçıvan'ın Azerbaycan'dan başka bir ülkeye bırakılmayacağını uluslararası andlaşmalarla garanti altına alarak, Nahçıvan'ın bugünkü statüsünün oluşmasını ve devamını garanti altına almıştır.